

Теорія і дидактика історії

УДК 930.2

О. Б. Лоштун

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ТА СУЧАСНІСТЬ

У статті досліджується феномен історичної пам'яті, виділяються та аналізуються структурні компоненти історичної пам'яті (етноісторична, соціальна, політична, соціокультурна, конфесійна, пам'ять про форми спілкування), характерні риси (вибірковість, актуальність, наступність, персоніфікованість, парадоксальність) та особливості прояву в суспільстві. Автором окреслюються сучасні тенденції розвитку історичної пам'яті. Окремо охарактеризована проблема маніпуляції історичною пам'яттю. Наголошується, що маніпулювання історичною пам'яттю лягло в основу соціального явища – історичної політики.

Ключові слова: пам'ять, історична пам'ять, компоненти історичної пам'яті, маніпуляція історичною пам'яттю, історична політика.

Методологічні пошуки істориків М. Хальбвакса, Я. Ассмана, П. Нора, Ф. Йетса, спрямовані на розробку концептів «соціальної пам'яті», «історичної пам'яті», «культурної пам'яті», «колективної пам'яті», сформувавши цілий напрям в межах гуманітарного знання – memory studies. Ключовим поняттям цих наукових пошуків є категорія історичної пам'яті.

Дослідження феномену історичної пам'яті почалося в ХХ ст., але звернення до пам'яті як до важливої проблеми дослідження можна знайти у Платона, А. Августіна, І. Канта, В. Дільтея, А. Бергсона, П. Ріквора. Необхідність формування історичного світогляду та історичної пам'яті була усвідомлена на ранніх етапах розвитку людства: в билинах, переказах, героїчному епосі стверджувався культ предків, закріплювалися традиції знати та шанувати минуле, слідувати звичаям як нормам відношення до праці, природи, речей, людям. В період античності пам'ять трактувалась з позиції проблеми істини та знання: пам'ять є знання, знати – означає пам'ятати, пізнавати – означає пригадувати (Платон). В епоху Нового часу в спілкуванні з минулим виокремився спосіб пізнання світу людини, засіб просвітництва, самопізнання та розвитку особистості.

Розробка гносеологічних засад в зв'язку з проблемами наукового пізнання, картини світу як прояву пам'яті суспільства, сутності історичного знання та його значення в сучасному світі відноситься до праць Т. Куна, В. Степіна, В. Сирова. Питання впливу історичної пам'яті на свідомість суспільства є цікавим для сучасних дослідників С. Кара-Мурзи, Ю. Макаєва, А. Полетаєва, Л. Рєпіна, І. Савельєва.

Актуальність поняття «історична пам'ять» можна пояснити як його власною «відсутністю строгості» та наявністю великої кількості дефініцій, так і плінністю явища, концептуалізованого в початковому понятті «пам'ять».

Історична пам'ять є предметом дослідження філософії, яка намагається виявити основні тенденції та сенс історичного розвитку, відображені в історичній свідомості; соціології, яка досліджує вплив історичної пам'яті на суспільство; історії, котра ставить за мету виявити яким чином відбувалася та чи інша історична подія. Але, на думку академіка В. Єгорова, сучасний рівень дослідження історичної пам'яті необхідно пов'язувати з аксіологічними компонентами, які визначають зміст історичної пам'яті народу [1, с. 24.]

Дослідниками встановлено, що інтерес до функціонування колективної історичної пам'яті виник під впливом трагічних подій історії ХХ ст.: нечувана кількість жертв, принесених на вівтар Першої світової війни, породило перший спалах інтересу до спогадів про неї у міжвоєнний час. Ще більш сильним поштовхом стала пам'ять про Другу світову війну та злочини фашизму. Проблема історичної пам'яті в контексті питання про відповідальність за війну та злочини гітлерівського режиму була розглянута лідером Франкфуртської школи Т. Адорно, який підкреслював, що в спогадах німецького народу про масові вбивства або депортації присутній потяг використовувати пом'якшуючі вирази, евфемізми або взагалі замовчувати, так звана «ослаблена пам'ять» чинить супротив раціональній аргументації. Тобто, історична пам'ять бере те, що їй корисно, та відкидає те, що вважає зайвим або неприємним.

Важливе значення для розуміння сутності історичної пам'яті має аналіз її структури. До основних компонентів історичної пам'яті відносять:

1. Етноісторичну пам'ять у вигляді спогадів про походження, про предків.
2. Соціальна пам'ять, в яку входять уявлення людей про образ та рівень життя на різних етапах існування етносу.

3. Політична пам'ять – знання людей про минулі форми державного устрою.

4. Соціокультурна пам'ять – уявлення про витоки рідної мови, народний епос, національні традиції та звичаї, про зародження писемності, про моральні та соціальні норми, що ствердились в даному суспільстві.

5. Конфесійна пам'ять – уявлення про культові обряди минулого та прийняття релігії.

6. Пам'ять про форми спілкування з іншими народами, що історично склалися, про культуру міжнародного спілкування [2, с. 17].

Історична пам'ять – частина суспільної свідомості, і тому вона не стільки персоніфікована, скільки соціальна. І носіями її виступають соціальні спільноти: сім'я, нація, держава. Вона має ряд ознак (критеріїв), виявлення яких дозволяє розкрити її зміст.

Історична пам'ять не є статичним, раз і назавжди даним явищем, безперервно розвивається, відбиваючи складний і суперечливий характер суспільного прогресу. На думку Л. Гумільова, історична пам'ять має хвилеподібний, синусоїдальний характер розвитку, відображаючи нерівномірність історичного процесу. Він зазначав, що в критичні, переломні періоди історії динамічність і дієвість етносу особливо велика. У це час відбувається духовний, моральний зліт етнічної самосвідомості, люди особливо гостро відчують тривогу за долю вітчизни і виступають на його захист незалежно від свого соціального стану. Історична пам'ять фіксує епохальні події [3].

Невід'ємною характеристикою історичної пам'яті є її актуальність та вибірковість. Ж. Тоценко розглядає історичну пам'ять як «певним чином сфокусовану свідомість, котра відображає особливу значимість та актуальність інформації про минуле в тісному зв'язку з теперішнім та майбутнім» [4]. Одні події минулого затираються із колективних спогадів, інші – зберігаються, але дослідниками визнано, що «ролевантність події обумовлена не історичним минулим, а сьогоденням, яке постійно змінюється, утримуючи в пам'яті найважливіші факти даної події, її сенс. Іншими словами, «історія пам'яті» аналізує значення, котре сьогодення надає подіям минулого» [5, с. 55]. Селективне відношення історичної пам'яті до подій минулого пояснюється їхньою ціннісною нерівнозначністю для сучасних процесів, можливістю цих подій впливати на майбутні форми суспільного устрою. У пам'яті актуалізується далеко не всі з того, що знає людина про історію свого народу і про свій власний минулому, а лише те, що у нього викликає емоційний відгук, підкріплюючи оцінки сьогодення. У цьому сенсі історична пам'ять є рефлексія сучасності.

Рисою історичної пам'яті є відображення нею наступності в ході суспільного розвитку. Матеріальні і духовні цінності, створені попередніми поколіннями, сприймаються нащадками вже в перетвореному вигляді. Це є наслідком все прискореного відображення історичного часу, в результаті чого досягнення минулого застарівають і спадщини батьків недостатньо дітям, які живуть у змінених умовах. Однак це не може означати огульного заперечення минулого. Створені матеріальні цінності є базою для розвитку економіки наступними поколіннями.

Однією з ознак історичної пам'яті є її персоніфікований характер. У пам'яті зазвичай фіксуються не конкретні події, а образи видатних правителів, полководців, громадських діячів. Їх справи надають емоційний вплив на людину і легше запам'ятовуються.

Для історичної пам'яті, як і для суспільної свідомості, характерні парадокси. Все більше людей звертаються до своєї історії, шукаючи компенсації, заміни того, чого немає в реальній дійсності. Великі сторінки історії як би вселяють впевненість, що все ще може змінитися на краще.

Однією з найбільш активно досліджуваних проблем є маніпуляція історичною пам'яттю. Під маніпуляцією розуміють цілеспрямований та прихований вплив на свідомість; набір засобів прихованого управління, обробки, психологічного впливу на людину або спільність різного рівня. Відомим є факт, усунення із свідомості людини стабілізуючого фактору традицій різко підвищує вразливість до маніпуляції її свідомістю. Відключення або заперечення історичної пам'яті, в якій закладені відомості та символи, що поєднують людей в суспільстві, забезпечують наявність спільної мови та стійких каналів спілкування, відбувається в періоди суспільних криз.

Маніпулювання історичною пам'яттю лягло в основу соціального явища, характерного для останніх десятиліть, – історичної політики, під якою розуміється державна політика в сфері історії, що регулює дискурс про минуле, визначає статус тих чи інших пам'ятних дат, правила «пригадування» про минуле, з метою ствердженні та закріпленні національних ідентичностей на основі офіційної, «правильної» версії історичного минулого. В 1991 році при формулюванні питання про єдність СРСР було допущено не лише логічної помилки, а відбулося маніпулювання політиками історичною пам'яттю народу. Діяла історична пам'ять, суть якої – чи необхідне зберегти єдину країну або ні? Коли питали: «Чи хочете ви жити в незалежній демократичній Україні» більшість відповіла «так», а було трактовано як необхідність виходу із СРСР.

«Історична політика» передбачає інтенсивне втручання в трактування історії державного апарату, політичної еліти, яка контролює владу в даний момент. Використовуючи адміністративні і фінансові ресурси держави, політичні сили, які знаходяться при владі, здійснюють ідеологічну індоктринацію суспільства в сфері історичної свідомості і колективній пам'яті [6].

Серед причин актуалізації «історичної політики» - не тільки бажання усунути «білі плями» історії. В умовах скасування ідеологічних бар'єрів і становлення нових державних і громадських структур політичні сили прагнуть затвердити певні, комфортні для себе в ідеологічному плані ідеологічні інтерпретації дискусійних історичних подій, зробити їх домінуючими у масовій свідомості.

Звільнення в постперебудовний час духовне життя суспільства від кліше марксизму сприяло формуванню нового мислення, яке з метою відбудови адекватної картини минулого активізувало процес

переписування історії, який набув безконтрольного характеру. Навчальна історична література, що з'явилася в цей період, не лише ускладнював об'єктивну оцінку історичних подій, а іноді й спотворював їхню сутність. На думку професора В. Романова, історична пам'ять є складним динамічним проявом суспільної психіки і має два рівні: свідомо пам'ять та несвідомо. Спотворення історії – це витіснення фактів із свідомої пам'яті в несвідому, в колективне несвідоме. Це заборона на певні фрагменти свідомості [7].

Переписування історії, неабияке трактування сприяє стиранню та зміні історичної пам'яті. Акцент при цьому робиться на негативних моментах, що існують в житті кожного суспільства, та замовчені події, пов'язані із досягненням цього суспільства. Історична подія, життя та справи політичних діячів викривляються, лишуються будь-кого сенсу, правдоподібності дій, причин та наслідків подій. Ситуативність таких трактувань та пояснень історичного минулого зазвичай минула, але за період їхнього функціонування світогляд людей та їхня діяльність може призвести до суттєвих побічних ефектів, перекосам, а іноді й до суспільної дезорієнтації великих мас населення.

Історична пам'ять має властивість збереження в суспільній свідомості оцінних настанов, котрі сформувалися під впливом історичних подій. Згодом ці настанови переростають в ціннісні орієнтири, що задають певні моделі людським вчинкам. Впливаючи на свідомість людей, стереотипи минулого можуть як консолідувати соціум, так і створити умови для його нестабільності та протиріч.

Така нестійкість, парадоксальність посилюється тим, що історична пам'ять використовується в політико-ідеологічній риторичі, ангажується різними політичними силами. Багато специфічних, але дуже значимі для окремих народів події стають досить важливим фактором їхньої історичної пам'яті, залучаючи в конфронтацію представників інших народів. Тому розстановка акцентів в тлумаченні історичних подій може сприяти раціональному осмисленню співіснування народів, в іншому випадку з'являється напруженість, упередженість, негативне кліше (імперія, шовіністична політика тощо), котрі мають особливість довго зберігатися в суспільній свідомості, загострювати соціальну напруженість та породжувати конфлікти.

Пам'ять і передбачення - основа психологічного захисту проти маніпуляції, тому-то вони і є одним з головних об'єктів руйнівних дій. Маніпулятори застосовують цілий ряд технологій, щоб витравити в нас відчуття історичного часу, вони поміщають нас у «вічне теперішнє», вони нав'язують нам особливий, замкнутий час вистави. Вирватися з лап маніпулятора – значить вирватися з цього зачарованого тимчасового кола [8, с. 197].

Джерела та література

1. Егоров В.К. Историческая память: преемственность трансформации / В.К. Егоров // Социс. – 2002. – 3. – С. 24- 32.
2. Полянский В.С. Историческая память в этническом самосознании народов / В.С. Полянский // Социс. – 1999. – № 3. – С. 11-20.
3. Гумилев Л.И. От Руси к России. Очерки этнической истории. / Л.И. Гумилев. – М.: Прогресс, 1992. – 276 с.
4. Тощенко Ж.Т. Историческое сознание и историческая память. Анализ современного состояния / Ж.Т. Тощенко // Новая и новейшая история. – 2000. – № 4 [электронный ресурс]: <http://vivovoco.rsl.ru/VV/JOURNAL/NEWHIST/HIMEM.HTM>
5. Арнаутова Ю.А. Культура воспоминаний и история памяти / Ю.А. Арнаутова // История и память: Историческая культура Европы до начала Нового времени / под ред. Л.П. Репиной. - М., 2006. – 289 с.
6. Миллер А.И. Россия: власть и история. («Полит.ру», 29.11.2009) [электронный ресурс]: - <http://www.polit.ru/research/2009/11/25/miller.html>
7. Историческая память: преемственность и трансформации («круглый стол») // Социс. – 2002. – № 8. – [электронный ресурс]: www.isras.ru/files/File/Socis/2002-08/RT_Hist_Memory.pdf
8. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием / С.Г. Кара-Мурза. – М.: ЭКСМО-Алгоритм, 2001. – 564 с.

Лоштун О. Б. Историческая память и современность

В статье исследуется феномен исторической памяти, выделяются и анализируются структурные компоненты исторической памяти (этноисторическая, социальная, политическая, социокультурная, конфессиональная, память о формах общения), характерные черты (избирательность, актуальность, преемственность, персонификация, парадоксальность) и особенности проявления в обществе. Автором излагаются современные тенденции развития исторической памяти. Отдельно охарактеризована проблема манипуляции исторической памятью. Отмечается, что манипулирование исторической памятью легло в основу социального явления – исторической политики.

Ключевые слова: память, историческая память, компоненты исторической памяти, манипуляция исторической памятью, историческая политика.

Loshtun O. B. Historical memory and contemporaneity

The article is devoted to the phenomenon of historical memory, points out and analyses the structural components of the historical memory (ethnic, social, political, socio-cultural, confessional, the memory of the forms of communication), characteristic features (selectivity, relevance, continuity, personification, paradoxicality) and peculiarities of manifestations in the society. The author presents contemporary trends of development of historical memory. Separately characterized the problem of manipulation of historical memory. It is noted that the manipulation of historical memory lain in a basis of a social phenomenon - the politics of history.

Keywords: memory, historical memory, the components of historical memory, the manipulation of historical memory, historical politics.